



GELENEKTEN HAREKETLE “ÖZGÜRLÜK-TUTARLILIK, SÜBJEKTİFLİK-OBJEKTİFLİK VE FARKLILIK-ORTAKLIK” İKİLEMLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Turgut AKYÜZ*

ORCID ID: 0000-0002-1763-6289

Öz: Akıl, insan olmanın temel ayırt edici vasfı yani faslıdır. Mantık kitaplarında insanı tanımlarken kullanılan “nâtık” ifadesi; konuşmak, düşünmek ve akıl sahibi olmak anlamlarını ifade etmektedir. Akıl, dini açıdan da önemli ve hatta gereklidir. Temel usul metinlerinde akıl sahibi olmak ve sahip olduğu bu akı kullanmak; birey olmak ve ahlaki ve hukuki tüm eylemlerinden sorumlu olmak için şart koşulmuştur. Akıl söz konusu olduğunda aklın tarifinden sonra en önemli soru, aklın hakikati bilip bilemeyeceğidir. Üçüncü önemli sorunun ise aklın, hakikati anlamada ne kadar isabet ettiği hususu olduğunu söyleyebiliriz. Bu sorunun ilk olarak farklı insan bireylerinin akıllarının aynı derecede olup olmadığı ve dahası bu farklı bireylerin, sahip olduğu akıl melekesini ne kapasitede kullanabileceğini içine alır. Devamında ise bu farklı bireylerin sahip oldukları akılları kullanırken ne derece ortak davrandıkları yani elde ettikleri ilke ve bilgilerin diğer bireylerinki ile ve dahası dış dünya ile ne kadar örtüştüğü meselesi gündeme gelir. Bu iki mesele iç içe geçmiştir ve tutarlık ve farklılık başlıkları altında tartışılmış olup günümüzde de hala sübjektiflik ve objektiflik tartışmaları ile güncelliğini devam ettirmektedir. İnsanlık bir türdür (nev) ve tür, bütün bireylerinde eşit olarak gerçekleşmektedir. Ayrıca insan, tabiatın da bir parçacı veya bir kopyasıdır yani küçük alemdir. Bu iki husus, farklılık ve ayrılıkları belli bir ortak paydada birleştirme ve uzlaştırma imkânı sağlamaktadır. Çalışmamızda ilk olarak ele alınacak konu, tutarlılık ve objektiflik meselesidir. Aklın hakikati bilmesi ile alakalı bir başka mesele ise aklın sağlıklı çalışmasına engel olabilecek olan hususların ele alınmasıdır. Mantık

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Mantık Anabilim Dalı, turgutakyuz@hotmail.com.tr

Geliş Tarihi: 13/08/2020

Kabul Tarihi: 19/08/2020

kitaplarında; doğruluk ve yanlışın ölçüleri, çelişki ve tutarsızlık gibi hususlar incelenmiştir ki bunlar, aklın sağlıklı kullanılmasındaki teknik ayrıntılardır. Beş sanat bahsinde da aklın önündeki psikolojik ve sosyal bazı engellerin üzerinde durulmuştur. Ahlak kitaplarında ise bu husus daha da sistemleştirilerek insan aklının çalışmasına engel olan iç ve dış etkenler incelenmiştir. Bu çalışmamızda ikinci olarak bu hususlardan en önemlisi olan; aklın özgürlüğü yani tarafsızlığı ve ön yargılardan uzak oluşu ele alınıp incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Subjektiflik, Objektiflik, İç Tutarlılık, Dış Tutarlılık, Düşünce Özgürlüğü, İfade Özgürlüğü, Doğruluk ve İnanç İlişkisi, Dogmalar ve Taassup.

AN ASSESSMENT ON THE DILEMMAS OF “FREEDOM-CONSISTENCY, SUBJECTIVITY-OBJECTIVITY AND DIFFERENCE-COMMONALITY” BASED ON TRADITION

Abstract: The reason is the main distinguishing feature of being human, that is, his differentia. The term "nātiq" used to describe human beings in logic books means talking, thinking, and having a reason. The reason is also important and even necessary from a religious standpoint. In the main "usul" texts, having reason and using this reason is stipulated for being an individual and being responsible for all his moral and legal actions. As far as the reason is concerned, the most important question after the description of the reason is whether the reason can know the truth. It is possible to mention that, the third important question is how accurate is the reason in understanding the truth? This question first includes whether the reasons of different human beings are of the same degree, moreover, to what capacity these different individuals can use their faculty of reason. Following this, the issue of how common these different individuals use their reasons comes to the fore. The following issue which arises is how do these different individuals behave when using their minds, that is, how much the principles and knowledge they obtained overlap with those of other individuals and, moreover, with the outside world. These two intertwined issues were discussed under consistency and difference before, and still continue to be up to date with objectivity and subjectivity discussions today. Humanity is a species and species occurs equally in all of its individuals. In addition, the human being is a particle or a copy of nature, that is, the small realm. These two aspects provide the opportunity to combine and reconcile differences and separations on a common ground. The first issue to be addressed in our paper is the consistency and objectivity. Another issue related to knowing the truth by reason is the handling of the issues that may prevent the mind from working properly. In logic books; issues such as the measures of right and wrong, contradiction and



inconsistency are examined and these are technical details in the well-directed use of reason. In five art discussions, we emphasized some psychological and social barriers to reason. In ethics books, this issue is systematized and internal and external factors that prevent the human mind from working is examined. The second issue to be addressed in our paper is the freedom of reason -the most important of these issues-that is its impartiality and independence from prejudices.

Keywords: Subjectivity, Objectivity, Internal Consistency, External Consistency, Freedom of Thought, Freedom of Expression, Relationship of Truth and Belief, Dogmas and Conservatism.

GİRİŞ

Metafizik ve mantık ilimlerinin gelişmesindeki ana problemin; varlık-bilgi veya bir diğeri ifadeyle gerçeklik-doğruluk ilişkisi olduğunu söylemek mümkündür.¹ Bu konudaki ilk belirgin tartışmalar Parmenides'te (M.Ö. 515-460) görülmektedir. Fakat Parmenides'in görüşlerini Eflâtûn (M.Ö. 448-327) ve Aristoteles'in nakilleri ile biliyoruz.² Aristoteles (M. Ö. 384-322) bilim ve felsefe geleneğinin en eski ve güncel problemlerinden birisi olan "bilginin kaynağı" yani "doğruluğun ölçüsü" meselesini izah etmek için Mantık ilmini sistemleştirmiştir.

Konuyu kendi yorumlarımızla özetleyerek daha anlaşılır ve daha somut bir şekilde ortaya koymak gerekirse; Parmenides'e göre aslında tüm kâinât özdeş olduğu için insanın bilgisi ile dış dünyadaki varlıklar özdeştir diyebiliriz. Her ne kadar Parmenides, varlık-bilgi ya da akleden-akledilenin ayniliğini doğrudan ifade etmemiş olsa da görüşlerini devam ettirdiğimizde varacağımız yer burasıdır.³ Fakat gariptir ki bu görüş, atomcu ve materyalist ilk çağ filozoflarının görüşleri ile de özdeşleşmektedir. Zira "eser teorisi" olarak da adlandırabileceğimiz atomcu görüşe göre de insanın bilgisi ile dış dünyadaki varlık aynıdır.⁴ Bu materyalist teori, sonraki dönemlerde eleştirilmiş ve ana gelenek tarafından kabul edilmemiştir.

Eflâtûn'a göre ise insan bilgisinin kaynağı "ideler" olup; ideler "Tanrının ilmi" diyebileceğimiz gerçek anlamda var olan şeylerdir. Bizim bilgimiz ise bu gerçek alemin yansıması olup sınırlı ve perdelenmiştir. Bu durumda insan, gerçek bilgiye ulaşmak için belli bir mertebeye erişmeli ve ideler ile mülaki olmalıdır. Genellikle mağara veya gölge

¹ Ali Durusoy, "Niçin Mantık", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2020), 202-203.

² Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi; Thales'ten Baudrillard'a* (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 51 vd.

³ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 51-52.

⁴ Bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: Yorum Üzerine (el-İbâre)*, metin ve çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 2.

istiareleri ile açıklanan bu yaklaşımı ise “misal teorisi” olarak isimlendirebiliriz. Bu görüşün sonucu, insan bilgisinin değersizleşmesine ve insan bilgisi ile dış dünya arasındaki ayrımın derinleşmesine neden olmuştur ki bu yüzden Aristotelesçi gelenek tarafından itiraza maruz kalmıştır.⁵

Aristotelesçi gelenek ise harici varlık ve zihni varlık dolayısıyla da varlık ile bilgi arasındaki aynılığı ve farklılaşmayı dengede tutmaya çalışarak uzlaştırmış ve “sûret teorisi” diye bildiğimiz görüşünü vazetmiştir. Bu görüşe göre gerçek varlıklar dış dünyada olan bireyler ve olaylardır (eşyâ ve ümûr). Bu tek tek şeylerin bilgisine gerçek anlamda bilimsel bilgi (ilim ve burhân) diyemeyiz. Gerçek anlamda bilgiler, kavramlar (tasavvurlar-ideler) yani tümeller (küllîler) ile başlamaktadır. Bu durumda bilgi, insanda olup biten bir şeydir ve bu yüzden de sübjektiftir.⁶

Buna karşılık olarak sofistler tarafından Parmenides ve Eflâtûn’un görüşlerinden hareketle başka bir teori geliştirilmiştir. Söz konusu teoriye göre dış dünya ve insan bilgisi tamamen farklıdır. Buraya kadarki kısma Aristoteles de katılmaktadır. Fakat sofistler, sübjektifliğe fazla vurgu yaparak objektiflik ve tutarlılıktan taviz vermişlerdir.⁷ Aristoteles’e göre bilgi her ne kadar insanda da olsa insan zihni ile tabiat arasındaki uyumdan dolayı insan bilgisi kesin (kat’î) veya kesine yakın (ekserî) derecede doğrudur.⁸

Aristoteles insanda olan bu bilginin dış dünya ile örtüşmesini “uyum” yani “fıtrat ve tabiat” ile izah etmiştir. Şöyle ki varlık, bilinmeye müsaittir ve insan da bu bilgiyi elde edebilme kabiliyetine sahiptir. Bu yüzden duyular bize bilgi verir ve verdikleri bilgi zorunludur yani bu bilgi dış dünya ile de uyumludur ve de doğrudur. Fakat duyular sınırlıdır ve aynı zamanda hata edebilir. İşte burada devreye “akıl” girer. İnsan akı, tabiat ruhu ya da kâinâtta ki nizam (sünnetullâh) ile uyumludur. Buradaki “logos” kavramının hem insan akı hem de kâinâtta ki düzen ve ilk ilke anlamında kullanılmış olması, kanaatimizce tesadüfi değildir.⁹ Zira akıl, duyuların eksik bıraktığı yerleri tamamlayacak, yanlışlarını düzeltecek, duyularla elde edilen bilgileri sistemleştirip genişletecek kabiliyete sahiptir.

⁵ İbn Sînâ, *eş-Şifâ: İkinci Analitikler*, metin ve çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 133-134. Ayrıca bkz. Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 87-88, 93vd.

⁶ Bkz. İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 133-134.

⁷ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 70-71.

⁸ Aristoteles, *Analitika el-Ülâ*, en-Nassu’l-Kâmil li mantiki’l-Aristo, thk. Ferid Cebir (Beyrut: Dâru’l-fikri’l-Lübnânî, 1999), 225.; Aynı müellif, *Analitika es-Sâniye*, 534.

⁹ Bkz. Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 47vd.



Fakat unutulmamalıdır ki akıl, bu uyarılma ve genellemeyi yaparken kendinde bulunan fitri ilkelerden, edindiği bilgilere dayanarak oluşturduğu klli kaidelerden ve duyu verilerinden istifade etmektedir. Özetle ifade etmek gerekirse Aristoteles ve takipçileri, zihni varlık ile harici varlık arasındaki uyumu, kategoriler ile yani dış dünya ile insan zihni arasındaki uyumla; dolayısıyla da Şeylerin tabiatı ve fitratı ile izah etmeye çalışmıştır.¹⁰ Bu tabiatın bir başka gereği ise tabiatın sahibi olan türün bütün bireylerinde söz konusu fitrat ve tabiatın aynı Şekilde (ama derece farkı olabilir) bulunmasıdır. Kısacası insanların zihinleri arasında bir ilişki; dolayısıyla bir uyum vardır. Aristoteles insanların zihinleri arasındaki bu ilişkiyi, mıknaatısın çekim kuvveti ile izah etmeye çalışmıştır. Böylece insanların akli yetileri aynıdır ve akıl ilkeleri tüm insanlarda aynı Şekilde alışır. Aynı Şeylerin farklı kişiler tarafından aynı renkte görünmesi, aynı kavramlardan aynı Şeylerin anlaşılması, aynı Şeylerin farklı zamanlarda ama aynı Şartlarda ve vasıflarda aynı Şey olarak bilinmesi bu uyum ve ilişkiye delil olarak gösterilebilir.¹¹

1. AKLIN GEREKLİLİĞİ

Bilim ve felsefe açısından akıl; duyardan gelen verileri işleyen, sınırlı bilgileri genişleten, dağınık bilgileri sistemleştirip kaideleştiren, duyardan hatalarını tashih eden, hatta duyardan varlığını ve bilgi kaynağı olduğunu ortaya koyan, insanların duygularını kontrol eden yani insanın sadece duygularına göre hareket etmesini engelleyen ve farklı bilgiler arasında tercih yapmamızı sağlayan bir yetidir. Bu anlamda akıl, kendi verilerinin sağlamasını da yapabilme kabiliyetindedir.¹² Bir başka ifade ile aklımız olmasa idi bilgilerimiz tekil ve dağınık kalırdı. Ayrıca varlığı sınırlı olarak bilir, yine mesela geçmişten ders alamaz (tezekkür) ve geleceğe dair öngörülerde (tedebbür) bulunamazdı. Yani aklımız sayesinde irade sahibiyiz ve yine bu akıl sayesinde medeniyet üretebiliyoruz.

Dini açıdan ise akıl, en temelde temyiz ve idrak yetisi olup dinin hükümlerini alma, anlama, kabul etme ve yorumlama için gerekli bir yetidir. Yine akıl sayesinde insan hak ve batıl dn ayrımı yapabilmektedir. Ayrıca akıl sayesinde dinin hükümlerini uygulama gücüne sahibiz.¹³ Bu yüzden dn, aklı olanlara hitap etmekte ve aklını

¹⁰ Bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: Fizik (Taba)*, metin ve ev. Muhittin Macit ve Ferruh zpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 122vd. Krş. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: Kategoriler (el-Maklt)*. Ayrıca bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: Metafizik-I (İlâhiyyât)*, metin ve ev. Ekrem Demirli ve mer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 83vd.

¹¹ Bkz. Aristoteles, *Kitâbu'l-Maklt*, thk. Ferid Cebir (Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1999), 38, 39, 44. Ayrıca bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: Kategoriler (el-Maklt)*, 79vd.

¹² Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibu'l-liye*, (Beyrût: 1987), VII/56vd.

¹³ Bkz. Eb Mansûr Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), III/510vd.

kullanabilme kudretine sahip olan kişileri sorumlu tutmaktadır; hatta aklın kullanılmasını emretmektedir.

2. AKLIN ÖZGÜRLÜĞÜNÜN ÖNEMİ

Düşünce özgürlüğü olarak da ifade edilen aklın özgürlüğü meselesi, “ifade özgürlüğü” diye bilinen şeyden farklıdır.¹⁴ İfade özgürlüğü, sosyal ve siyasi bir durum olup insanların inandıkları ve bildikleri yani zihinlerinde olan şeyleri başkalarına aktarma hakkıdır. Oysa aklın özgürlüğü daha derin ve temel bir husustur.

Aklın özgürlüğünden kasıt, akıl mekanizmasının sağlıklı çalışmasına müdahale edilmemesi ve aklın sağlıklı çalışmasının önündeki engellerin kaldırılmasıdır. Aklın çalışmasını etkileyen şeyler denilince genelde daha belirgin olarak eğitim ve çevre gibi dış etkilere dikkat çekilmiştir. Fakat aslında mantık ilminin bir amacı da insanın doğru/tutarlı bilgi sahibi olması ve yine zihnin yanlışlardan korunmasıdır. Mantık ilmi, bunu yaparken daha çok tanım, önerme ve kıyasın şekli, yapısı ve şartları gibi teknik şartlar üzerinde durmuş gibi görünüyor. Fakat hatâbe ve şiir gibi sanatlara bakıldığında insan aklının kendi içindeki bazı engelleri üzerinde de durulmuştur. Akli kendi içinde kısırlaştırıcı ve sağlıklı çalışmasına engel olan şeyleri klasik metinler bağlamında şöyle özetleyebiliriz:

- Aklın sağlıklı çalışmasının ilk şartı aklın ilkelerini bilmek ve akli bu ilkelere göre kullanmaktır. Özdeşlik ve çelişmezlik ilkeleri ile Burhan bölümünde anlatılan şeylerin özeti budur.
- Aklın sağlıklı çalışmasının bir başka şartı ise akla, başlangıç olarak, belirli doğru bilgiler sunmaktır. Zira insan akli, başlangıç bilgileri olmadan çalışmaz. Yine kendisine sunulan veriler yanlış olduğunda da yine akıl sağlıklı çalışmaz. Bunlar, önermelerin içeriği ve bu içeriklere bağlı kıyas şekillerinde anlatılan hususlardır.
- Yanlışla inanmak, yanlışlı doğru görmek veya yanlışlı doğru göstermeye çalışmak, aklın sağlıklı çalışmasının önünde bir engeldir. Mugalata bölümünde bu bahisler işlenmiştir.
- Kendi görüşünde ısrar etmek ve bunu muhataba kabul ettirmeye çalışmak, aklın fitratına aykırıdır. Bunun bir çeşidi de her şeyi bildiğini zannetmek, aklın ve duyuların sınırlarını idrak etmemek ve kendi bilgisinin kesin doğru olduğunda ısrarcı olmaktır. Cedel bölümünde işlenen bir konu da budur.

¹⁴ Bu ayrımın netleşmesinde Prof. Dr. Sinan CANAN'ın videolarından istifade edilmiştir. Bu yüzden kendisine şükran ve teşekkürlerimizi iletiyoruz.

- İnsanın duygu ve tercihleri mesela öfke, sevgi ve nefret gibi durumlar, akli perdeleyebilmekte veya olumsuz etkilemektedir. Şiir bölümünün asıl amacı da insan duygularının terbiye edilmesi, duyguların akla gölge değil de destek olmasının sağlanmasıdır.

- İnsanların hayatları ve çevrelerine olan bağları da doğru bilginin önündeki engeldir. Hatâbe konularına bakıldığında sosyal ve siyasi durumların veya örfün, bilginin kaynağı ve doğruluğun ölçüsü üzerinde nasıl etkiler yapıldığına işaret edildiği görülecektir.

Özetle klasik mantık kitaplarında aklın doğru kullanımına yönelik esasların yanında aklın hata yapmasına sebep olabilecek iç ve dış şartlar üzerinde durulmuştur. Bunlar kısaca; mantığın temel ilkeleri ve beş sanatta ifade edilmiştir. Yine tanım bahsinde tanımın eksik ve kapalı olması yani doğru tanımın şartları; önerme bahsinde ise sahit bir önermenin şartları verilmiştir.

3. DOĞRULUK VE İNANÇ İLİŞKİSİ: DOĞRU OLDUĞU İÇİN İNANIYORUZ YOKSA İNANDIĞIMIZ İÇİN DOĞRU KABUL ETMİYORUZ VEYA DOĞRULUK İNANÇTAN ÖNCEDİR

İnanç ve akıl ilişkisi, birçok farklı başlık altında tartışılmıştır. Kalam ilminin doğuşu dikkate alındığında, Müslümanlar, inançlarını, muhalifler karşısında savunmaya çalışmış ve akli olarak da bu inançlarını izah etme gayreti içinde olmuşlardır.

Daha önce tarafımızca din-akıl ilişkisine dair bir bildiri kaleme alınmıştır.¹⁵ O yüzden bu çalışmamızda ayeti kerimelerde ve hadisi şeriflerde zikredilen şeyleri özetlemekle yetinmek istiyoruz:

- Hiçbir ayeti kerimede akletmek, düşünmek ve araştırmak kötülenmemiş; aksine emredilmiştir.

- Bazı ayeti kerime ve hadisi şeriflerde fazla soru sormanın eleştirilmesi, olumlu anlamdaki tahkik için değil olumsuz ve gereksiz şüphe ve tartışmalar için geçerlidir.

- Şer'î naslarda, çok düşünmek veya çok bilmenin kötü olduğuna dair bir ifade olmayıp sadece bazı mugalata ve cedel türleri olumsuz olarak nitelendirilmiştir. Bu çeşit olumsuz ifadeler mantık kitaplarında da varittir.

¹⁵ Turgut Akyüz, "Aklın Epistemolojik Tarifi Bağlamında Din-Akıl İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"*, (Eskişehir, Osman Gazi Üniversitesi, Aralık 2019), 33-44.

- Hatta çeşitli ayeti kerimelerde bilenlerle bilmeyenlerin bir olmadığı ifade edilmiş ve gerçek anlamda müminlerin ve müttakilerin ancak ilim sahibi kimseler olabileceği emredilmiştir.
- İnsanları hakikatten uzaklaştıran şeyin, aklın kullanılmaması ya da yanlış kullanılması olduğu ifade edilmiştir. Birçok ayeti kerimede kafirlere; “*Niçin aklınızı kullanmıyorsunuz?*” sorusu yöneltilmiş; yanlış yolda olanların akılsız ya da eksik akıllı olduğu beyan edilmiştir.
- Aklın sağlıklı çalışmasını engelleyen durumlardan ilki nefis ve şeytan gibi insanın tutku ve duyguları olarak beyan edilmiştir. Yine çevre de insanın aklını sağlıklı kullanmasına engel olarak gösterilmiştir.
- Yine kendi düşüncesine körü körüne bağlı olma ve taklit, her şeyi bildiğini iddia etme ya da mevcut bilgileri araştırıp incelemeyen kesin doğru olduğunu kabul etme de insanın hakikati görmesine engel olarak ifade edilmiştir. “*Kalbin mühürlenmesi*” olarak ifade edilen şeyin, bu tür taassuplar olduğunu söyleyebiliriz.
- Ayeti kerimelerde yaratılışın başlangıcı, gökler ve insanın yaratılışı üzerinde düşünme emredilmiştir. Birçok ayeti kerimede tarihten örnekler verilmiş ve yine yeryüzünde gezip dolaşarak ibret almak ve tefekkür etmek emredilmiştir.
- Hadisi şeriflerde akıllı kişilerle istişare etme ve akıllı kimselerin görüşlerini dikkate alma emredilmiştir.
- Özetlemek gerekirse ayeti kerimelerde aklın birçok yetisinin kullanılması emredilmektedir: Bilim ve felsefe yapmak, anlamak (fehm), ibret almak (itibar), geçmişe dair şeyleri hatırlamak (tezekkür), geleceğe dair şeyleri ön görmek (tedebbür) ve yeni şeyler araştırıp üretmek (tefekür) gibi.
- Asıl önemlisi insanın katıldığı ya da muhalif olduğu her türlü bilgi ve görüş üzerinde, dahası kâinât üzerinde tefekkür ederken “insaf”lı olmasının tavsiye edilmesidir.

“*İnsaflı olmak*” kelime olarak “*ortayol ve itidal*” anlamına gelmektedir. Teorik olarak insafın, iki aşırı ucu da görerek ona göre karar verme; uygulamada ise, sevgi ya da nefret gibi tüm ön yargılardan kurtularak tarafsız olarak düşünmek ve karar vermek olduğunu söyleyebiliriz.

Bir başka ifade ile ayeti kerimelerde aklın, her türlü taassuptan uzak olarak kullanılması yani aklın özgürleştirilmesi emredilmiştir. Buradan hareketle şeriate muhatap olan aklın ve emredilen akletme işlemlerinin, tabii akıl olduğunu



söyleyebiliriz. Bu anlamda akıl; felsefe ve bilim geleneğimizdeki aklın tabiatı ile örtüşmektedir.¹⁶

Yine buradan hareketle İslam dininin, inananlarına, hakikat olduğu için kendisine iman edilmesini talep ettiğini ifade edebiliriz. Yani İslam, bana tabi olun ve sonra da beni tek hakikat kabul edin şeklinde bir iddiaya sahip değildir. Aksine, aklınızı kullanın ve bunu yaparken de insafly olun; sonra yerler ve göklerin yaratılışı hakkında tefekkür edin, tarihi araştırın, kendinizi de muhasebe edin; sonuçta hakikati bulacaksınız demektir. Bu durumda Müslümanlar, hakikat olarak kabul ettiği için İslam dinine iman etmektedirler.

Şayet önce bilgi değil de iman emredilse idi o zaman insanların yanlış inançları kabul etmeleri de mümkün ve meşru olurdu. Yani herkes kendi inandığında ısrar eder, her kişi kendi bildiklerinin nihai gerçek olduğunu iddia ederdi. Ayeti kerimede bir insanın, araştırmadan ve düşünmeden, inandıklarında ve bildiklerinin doğru olduğunda ısrar etmesi tahkir edilmiştir.¹⁷

4. TUTARLILIK, SÜBJEKTİFLİK VE OBJEKTİFLİK

Bilgi ve düşüncede “tutarlılık” ve “uyum” denildiğinde iki şey kastedilmektedir: İç tutarlılık ve dış tutarlılık. Dış tutarlılık, objektiflik ile ifade edilen anlamlardan birisidir. Örneğin bizim zihnimizdeki bir önermenin dış dünya ile örtüşmesi gibi. Mesela biz “A, B’dir” deriz. Gerçekten de dış dünyada A, B ise buna muvafakat yani uyum ve tutarlılık diyoruz. Yine mesela “A, B değildir” şeklinde bir önerme kurduğumuzda bu durum dış dünyada da aynen vaki ise burada da dış tutarlılık şartları sağlanmış olur. Objektifliğin bir diğer anlamı ise bütün insanların bilgisi arasındaki uyumdur. Bu konuya çalışmanın ileriki aşamalarında değinilecektir.

İç tutarlılık ile iki şey kastedilir: Birincisi, kişinin, önerme ve kıyas kurallarına bağlı kalmasıdır. Örneğin; “Her A, B’dir” ve “Her B, C’dir” önermelerinden “Her A, C’dir” ve “Bazı A’lar C’dir” sonuçları çıkarıldığında burada bir iç tutarlılık yani şekli uyum söz konusudur. Fakat şartlar ve vasıflar aynı olduğu sürece, mezkur iki öncülden “Bazı A’lar C olamaz” gibi bir sonuç çıkarılamaz. Şayet çıkarılır ise burada tutarsızlık ve çelişki meydana gelir ki insan zihni bu şartlarda çalışamaz.¹⁸

İç tutarlılıktan ikinci kasıt ise kişinin çıkarımlarının, genel bilgi birikimi ile uyumlu olmasıdır. Bu tür tutarlılık, her insan zihni için aranan bir durumdur. Aksi halde kısa ya da uzun vadede insanın düşünce bütünlüğü bozulur. Bir takım ilk bilgilerin

¹⁶ Daha fazla bilgi için bkz. Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, VII/99vd.

¹⁷ Bkz. Bakara, 148.

¹⁸ Bkz. İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, 60vd.

olmadığı; dahası bu bilgiler arasında bir tutarlılık olmadığı durumlarda insan zihninin düşünce üretmesi zor olacaktır.¹⁹

Varlık-bilgi ayrımı esas olarak alındığı için genel olarak mantık geleneğinde bilginin sübjektif bir durum olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar bilginin cevher mi yoksa araz mı olduğuna dair görüşler, konu hakkında farklı tutumların ortaya çıkmasına sebep olmuş olsa da burada sübjektiflikten kasıt, bilginin insanda olup biten bir şey olması ve en az dış tutarlılık kadar iç tutarlılığın da önem atfedilmesidir.²⁰ Şöyle ki:

İnsanın ilk bilgi kaynağı duylardır. Duylarla ilgili ilk bilinmesi gereken şey, duyların varlığa dair sınırlı bilgi vermesi ve yanılma ihtimalinin bulunmasıdır. Duyu bilgileri ile alakalı bir başka şey ise; duylara dayalı bilgilerimizin beynin yorumu olmasıdır. Örneğin dış dünyada birçok ses vardır fakat kulak bunlardan sadece belli frekansları algılayabilir. Beyin ise frekansları yani aslında gelen gürültüleri yorumlayarak sese dönüştürür. Bunu yaparken de önceden kendisinde kayıtlı dilsel bilgileri kullanır. Bu yüzden insan, dili öğrenir ve öğrendiği dile göre farklı kelime dağarcıkları oluşur. İşte beyin, bu kendisinde kayıtlı şeyler sayesinde sesleri bir nevi tahmin ederek yorumlar. Aynı şey, renkler için de geçerlidir. Aslında renkler, insan beyninin enerji yoğunluğu ve frekanslarını yorumlamasıdır. Yoksa dış dünyada renk diye bir şey yoktur.²¹

İnsan düşüncesinin de beyindeki bu kayıtlı verilere dayanıyor olmasından dolayı insan bilgisinin yoruma ve tahmine dayalı olduğunu söyleyebiliriz. Yani duyu verileri zaten beynin yorumlamalarıdır. Duylarda bir eksiklik olursa beyin bunu tamamlar, yanlış tarafları düzeltir. Beyin bilgileri hafızaya kaydederken de müdahale eder yani olduğu gibi kaydetmeyebilir. Ayrıca hatıraları daha sonradan tadil ettiği de gözlemlenmiştir. Düşünce ve çıkarımlar, hafızamızda kayıtlı bilgilerin harmanlanması, işlenmesi, genelleştirilmesi ve yorumlanması olduğuna göre; dahası insanın bilgi birikimi arttıkça genelleme yapabilme ve tasnif yeteneği de artacağı için; bilginin sübjektif bir boyutu vardır.²² Bu ise bilgilerin doğruluğu ve geçerliliği konusunda tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Peki düşünce insan zihninde olup biten bir şey ise; dahası bilgi, zihindeki bir suret ya da suretlendirme işlemi ise, objektiflik nedir? Yani gerçeği nasıl bileceğiz ve

¹⁹ Bkz. İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 7vd.

²⁰ Bkz. İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 27vd.

²¹ Bkz. Kenneth W. Ford, *101 Soruda Kuantum; Göremediğiniz Dünya Hakkında Bilmeniz Gereken Şeyler*, çev. Barış Gönülşen, (İstanbul: Alfabilim, 2019), 45vd.; 213vd.

²² Thomas Nagel, *Zihin ve Evren; Materyalist Neo-Darwinci Doğa Görüşü Neden Neredeyse Kesinlikle Yanlış?*, çev. Özge Çağlar (İstanbul: Jaguar Kitap, 2015), 42vd.; 81vd.



dahası gerçeklik hakkında karşımızdakinin bilgisiyle bizim bilgimizi nasıl rtstreeğiz? Tam bu noktada insanın önemli bir özelliğini esas almak gerekiyor.

5. İNSANIN BİLGİ VE BİLME SRECI: İNSAN, TABİATIN DOLAYISIYLA BİLGİNİN VE BİLME SÜRECİNİN BİR PARÇASIDIR

Duyuların beynin yorumu olması ve düşüncenin de zihinde olup biten bir olay yani sübjektif bir Şey olması tartışmalarında ıskalanmaması gereken en önemli husus, insan ile tabiat arasındaki uyumdur. İnsan, tabiat hakkında araştırma yaparken ve özellikle de akıl yürütürken, bazen kendisinin de o tabiatın bir parçası olduğunu unutuyor. Meseleyi özetlemek gerekirse:

- Maddi olmayan Şeyler bir araya gelerek maddeyi; yani atom altı parçacıklar, atomu oluşturmaktadır. Bu, varlıktaki ilk düzeydir.
- Varlıktaki ikinci düzey, cansız olan maddi Şeylerin bir araya gelerek canlılığı yani hücreleri, yapıları ve sistemleri oluşturmasıdır.
- Buraya kadar ki aşamada iki önemli husus vardır: Birincisi, taşın yapısı ile hücrenin yapısı benzerdir zira ikisi de aynı atomlardan oluşmaktadır. İkincisi ise hücre, taşın aksine canlıdır. Yani burada bir düzey farkı ve sıçrama vardır. Canlılığın nasıl ortaya çıktığını bilmiyoruz ama canlılığı ve canlılığın ne olduğunu bilebiliyoruz.
- nc düzey ve sıçrama ise bilinçtir. Nasıl ki cansız atomlar canlı hücreleri oluşturuyor ise bilinçsiz hücre ve yapılar bilinçli varlıkları oluşturmaktadır.
- Bilincin de kendi içinde düzeyi vardır; istemli hareket, kendini tanıma, bilme, düşünme ve irade gibi.
- Maddeyi oluşturan Şey, atomu bir arada tutan ve atomları da bir araya getiren enerji ve kuvvettir. Aynı kuvvetler canlılığın işlenmesini de sağlayan etkilere sahiptir.
- Aslında bilinç de yine ilk başta maddenin bu özelliği ile sonra da canlılık ile izah edilmektedir. Örneğin DNA'lar, bilgileri proteinlerle kodlar ve yine bu proteinleri zmlenerek çalışır. Canlılık da aslında atomların aksine bu ilişkileri kaydedip tekrarlayabilmek; devamında ise enerji üretmek ve bu enerjileri kullanmaktır. Buradaki enerji ise ta ilk başta atomu oluşturan ve atomları bir araya getiren enerjidir.
- İstemli hareket ve duyu algısı da aslında maddenin bu yapısı ile alakalıdır. Yani bazı maddeler bazı maddeleri etkiler, yine enerjiler bazı proteinlerde farklı etkilere sebep olur. Aslında duyuların idraki, iletilmesi ve beynin bunu yorumlaması da yine bu mad-

denin ilk özelliklerinin canlı organizma tarafından bilinçli ve istekli olarak organize edilmesi ve kullanılmasıdır.

- Düşüncenin maddi tarafı yani beyindeki kısmına baktığımızda beyin bilme, karar verme ve düşünme eylemlerinin de elektro-kimyasal olaylar olduğunu görüyoruz.

Yani aslında duyu verileri dediğimizde duyuları oluşturan maddenin ana özellikleri ile temel canlılık özellikleri devrededir. Şöyle ki beyin, duyu organları ile dış dünyaya dair olayları algılar. Bunun için algı reseptörleri duyunun türüne göre enerji miktar ve frekansına bağlı olarak tepki verir. Genel olarak ifade etmek gerekirse etkileri ve bağları oluşturan şey, elektron hareketleridir. Yine bu hareketler ve iyonizasyon sayesinde reseptörler tarafından algılanan duyu sinyalleri yani impulslar beyne iletilir. Her iletiyi alan reseptör ayrıdır ve özeldir. Her impulsu ileten nöron da özeldir. Örneğin işitme nöronu ya da görme nöronu gibi. Her nöron zincirinin beyinde bağlı olduğu bölge de ayrıdır ve özel nöron öbeğidir. Beyin, bu özel nöronlardan gelen impulsları nöronun türüne göre yorumlayarak bilgiye dönüştürür. Örneğin işitme organından gelen impulsun şiddeti ve frekansı, ses olarak yorumlanır. Aynı impuls, görme nöronları tarafından iletilerek beyin yine görmeye dair ilgili bölümüne iletilse idi renk ve görüntü olarak yorumlanacaktı.²³ Yani buradaki fark, beyin ve nöronların yapı farkıdır. Bir başka ifade ile kulak sinirlerini görme merkezine bağladığımızda kulağımızla görüntü elde etmemiz mümkündür. Ama tabi ki buradaki görüntü gözle elde edilenden farklı olacaktır.

Fakat buradaki asıl önemli nokta; duyuların algılanma, iletilme ve yorumlanma süreçlerinde maddenin temel biyo-kimyasal özelliklerinin kullanılmasıdır. Örneğin iyonizasyon gibi. Yani hem beyin hem de duyu organları ile ilgili hücreler, madde ile özdeş atomlardan oluşmaktadır. Ayrıca bu iletişim ve organizasyonda kullanılan veri akışında da yine temel elektro-kimyasal olaylar; örneğin elektronlar ve fotonlar kullanılmaktadır. Bu da insan duyusunun ve beyinin; madde ile özdeş yapıda olduğu ve maddi olanla ve hatta atom altı alem ile aynı kaidelere göre çalışmasıdır. Özetle ifade etmek gerekirse duyu verilerinin idraki ve hafızaya kaydedilmesinde Newtoncu ve kuantum fizik kuralları geçerlidir.

Düşünceye gelince; düşünce, beyinde kayıtlı bilgilerin işlenmesi, genelleştirilmesi ve aradaki boşlukların doldurulmasıdır. Düşünme eyleminin fiziki yani görünen ve deneylenen kısımlarını göz önüne aldığımızda insan aklının şöyle çalıştığını ifade etmek mümkündür:

²³ Rose, 21. Yüzyılda Beyin, 177vd.



- İnsanın ilk bilgi kaynağı duyu verileridir. Bu veriler sırası ile alınır, işlenir ve saklanır.
- Sonraki süreç ise farklı duyu verilerinin beyin tarafından birleştirilmesidir. Örneğin beyin, görme ve duyma organlarından gelen verileri birleştirerek mesela bir insana ait bilgileri oluşturur ve bunu saklar.
- İnsan aklının ilk işlemi (ki beyinden farklı olarak aklı burada düşünme, çıkarım ve karar verme yetisi anlamında kullanıyoruz) beyinde saklanan bu verileri işlemesi ve buradan bir takım ilk bilgiler ve ön kabuller veya genel kaideler çıkarmasıdır (tasavvurât).
- Akletmenin ikinci ve asıl süreci ise bu kayıtlı bilgileri, diğer bilgiler ve elde edilen genel kaideleri de dikkate alarak yorumlaması ve boşlukları doldurarak buradan yeni bilgiler elde etmesidir. Bu bilgi geçmişe dair bir olayın hatırlanarak oradan dersler çıkarılması (tezekkür) veya geleceğe dair tahminler (tedebbür) ve icatlar (fıkr-tefekkür) yapılması şeklinde olabilir (tasdikât yani önerme ve kıyas bahisleri).
- Tüm bu süreçlerde dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta; “bilinçdışı” ve “bilinçli” kavramlarıdır. İnsan beyni genel olarak otonom ve bilinçdışı çalışır. Örneğin odadaki saatin sesi yararlı ya da zararlı değilse yani gereksiz bir şey ise beyin bu sesi arka plana atar ve biz bu sesi duymayız. Genel olarak insan zihninin günde 70.000 düşünce ürettiği ama bunlardan sadece birkaçının bilgi olarak kaydedildiği kabul edilmektedir.

Burada iki ilginç durum vardır: Birincisi beynin bizden bağımsız olarak duyu verilerini alması, yorumlaması, işlemesi ve saklamasıdır.

İkincisi ise beynin genel olarak bilinç dışı yani bizim irademiz dışında sürekli olarak ve kendi başına çalışmasıdır. Bu durumda aslında bizim bilinçli dediğimiz şey, bilinçdışı tarafından oluşturulan ve süzülüp önümüze konulan bilgilerdir. Yani beynimiz bizden bağımsız olarak bir takım bilgileri işler ve kaydeder. Sonra önemli gördüklerini bilinç alanına taşır. Biz de irademizi de kullanarak bu bilgileri işleriz ve sonuçta ortaya çıkan verileri onaylar ya da reddederiz.²⁴

Gerek ilk duyu verilerinin oluşması, gerekse bilinçli bilgilerimiz üzerinde bilinçdışı olayların fazla etkisi olması ve asıl önemli tüm bu süreçlerin maddenin temel özellikleri ile yani kuantum fiziği ve biyo-kimyasal kurallara ve olaylara bağlı olarak çalışması, insan bilgisinin objektif olabileceğine dair elimizdeki en sağlam veridir.

²⁴ Nagel, *Zihin ve Evren*, 56vd. Krş. Dennett, *Özgürlüğün Ervimi*, 191vd.; 323vd.

Gelenekte bu mesele, insanın “Küçük Alem” oluşu ile izah edilmeye çalışılmıştır.²⁵ İnsan nefsinin, bitki ve diğer canlıların nefislerini de içermesi; yine insanın mizacının tabiattaki elementlerden oluşması gibi hususlar da yukarıda özetle sunulan modern verilerle uyusmaktadır.²⁶

6. FARKLILIK NE KADARDIR?

İnsan beyninin ve aklının işleminde fizik dünyanın kurallarının geçerli olması yani insanın kâinâtın bir parçası olması, bilgi ve çıkarımları ile tabiat arasındaki uyuma en büyük delildir. Yani objektifliğin ilk dayanağı, insanın yani dolayısıyla insan aklının, tabiatın bir parçası olmasıdır. Zira biz, bilgi ve eylem süreçlerinde tabiatın dışında değiliz. Ondan bağımsız da değiliz. Onun bir parçasıyız ve dahası tabiatın kanunları ile sınırlıyız.

Bir başka ifade ile bilgide aslanan şey, bilgimizin dış dünya ile örtüşmesidir. Bunun ilk yolu da aklın doğa haline uygun kullanılması yani aklın özgürlüğü olduğunu ifade etmiştik. Bgide önemli olan ikinci şey iç tutarlılıktır.

Bu noktada ortaya çıkan üçüncü bir mesele ise iç tutarlılığımızın diğer insanlarla uyumlu olması konusudur. Zira her ne kadar ilk önemli olan şey iç tutarlılık ise de toplum halinde yaşadığımız için diğer insanlarla da tutarlı olmak konusu karşımıza çıkmaktadır.

Diğer insanlarla bir uyum ve ortaklıkta olmamızın ilk temeli, kâinâtın bir parçası olmamızdır. Böylece kâinâtla uyumlu olduğumuz için belli bir düzlemde ortak noktalarımız ve uyumlu/tutarlı taraflarımız vardır. Fakat diğer taraftan her insan, nasıl fizyolojik olarak birbirinden farklı ise eğitim süreçleri ve davranışlar açısından da bir diğerinden farklıdır. Bu durumda iki farklı insanın, aynı fiziki imkanlara sahip olması, aynı eğitimi alması ve tüm süreç boyunca benzer davranışlarda bulunması neredeyse imkansızdır. Eğitimlerin ve eğilimlerin farklı olması, neticede bilgi ve düşüncede de farklılık olmasına yol açmaktadır. Zira insanın bilgisi değıştikçe çıkarımları ve yine mesela bilgi tasnifleri değışmektedir. Bu da sonuç olarak insanların birbirinden farklı davranışlara ve farklı akli çıkarımlara sahip olması anlamına gelmektedir.

Bu meselede bilinmesi gereken şey ise; ortaklık ve farklılığın ölçüsü ve aradaki dengedir. İlk olarak insanın kâinâtın bir parçası olduğunu ifade etmiştik. Temel yapı, canlılık ve bilinç düzeyleri dikkate alındığında bir insan ile bir taş ve yine mesela bir

²⁵ Bkz. Turgut Akyüz, *Ebübekir Zekeriyâ er-Râzî'nin Felsefî Görüşleri; İlâhiyyât (Metafizik) ve Tabiiyyât (Doğa Felsefesi)*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2017), 203vd.

²⁶ Bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: Metafizik-I*, 57vd.



insan ile bir başka canlı türü arasında sanılandan daha çok benzerlik bulunmaktadır.²⁷ Bu durum farklı insan bireyleri için de geçerlidir. Yani her ne kadar insanlar birbirinden farklı bireyler ise de yine de aralarındaki benzerlikler, farklılıklardan çok daha fazla ve çok daha temeldir.

Diğer taraftan ortaklık ve uyum demek yüzde yüz uyumlu olmak veya yüzde yüz aynı olmak anlamına gelmemektedir. Örneğin bir dili konuşan bütün insanlar, bütün kelimelerden tam olarak aynı şeyi anlamayabilirler. Yani illa anlayış ve kullanım farkı olabilmektedir. Fakat bu ortak bir dil olmadığı anlamına gelmez. İnsanların bilgileri, düşünceleri ve tercihleri arasında da benzer bir durum söz konusudur. Her insan beden ve eğitim/tercih olarak birbirinden farklı olduğu gibi davranış ve bilgi farklılıklarının yaşanması da mümkündür. Fakat bu farklılıklar temel şeylerde olmadığı sürece sorun yoktur. Hatta belki de fitrata uygun olan her bireyin farklı tercihlerde ve çıkarımlarda bulunmasıdır. Zira hayat, bizim bildiğimizden daha geniş ve daha karmaşık olduğuna göre farklı bilgiler ne kadar bir araya gelirse gerçekliğin bir resminin çizilmesine belki de o kadar daha çok yaklaşmış olacaktır.

Meseleyi klasik mantık bilgisi açısından izah etmek gerekirse: Bir şeyin asıl hakikati ve mahiyet olan tür (nev'); cins, fasıl, hâsse ve arazlar ile inşa edilir. Cins, türü diğer türlerle ilişkilendiren yani türün başka türlerle benzerliğini ortaya koyan kurucu öğedir. Böylece türler, yukarı doğru gidildiğinde birbirleriyle ortak bazı özelliklerde birleşirler. Arazlar için de aynı durum söz konusudur. Zira arazlar da birçok türde hatta birçok cinsten ortak bulunurlar. Böylece cinsler ve arazlar ile varlıklar arasındaki benzerlikler inşa edilir.

Fasıl ise türün bireyleri arasındaki asgari ortak özelliklerdir. Faslı tür ile eşit kabul ettiğimizden fasılın, türün bütün bireylerinde ve her zaman bulunması gerektiğini kabul ederiz. Böylece türün bütün bireyleri de özdeş olurlar. Peki ya türler ve bireyler arasındaki farklılık nasıl meydana gelmektedir?

Türü diğer türlerden ayıran temel özelliğin fasıl olduğunu ifade etmiş idik. Türleri birbirinden ayıran bir başka öğe ise hâsselerdir. Böylece türleri birbirinden ayırt etmiş oluruz. Fakat türler, fasıl ve hâssede ortak olmak ve aynı cinsin altında bulunmak bakımından özdeşlik arz ederler.

Bireyleri birbirinden farklı kılan ilk şeyin hâsseler olduğunu söyleyebiliriz. Zira bir türün birden fazla hâssesi olabilir ve hâsseler bütün bireylerde, bütün zamanlarda, aynı şekilde bulunamayabilirler. Böylece bireyler arasındaki farklılıklar meydana gelir. Bireyleri birbirinden farklı kılan bir başka özellik ise arazlardır. Zira arazlar çok sayıdadır ve her bireyde aynı arazlar bulunmayabilir. Veya birden fazla

²⁷ Rose, 21. *Yüzyılda Beyin*, 75vd.

bireyde aynı arazlar bulunsa da bu arazların aynı derecede bütün bireylerde bulunmaları söz konusu olmayabilir. Böylece arazlar sayesinde bireyler arasında başka bir farklılık meydana gelir.

Bireyleri daha ileri derecede birbirinden ayıran bir başka şey ise fasılların bütün bireylerde aynı derecede bulunamayabileceğidir. Örneğin “insan, bilen canlıdır” dediğimizde “bilen”i fasıl olarak kabul ettiğimizde; bütün insanların bilme dereceleri aynı olmayacağı için insan türünün bireyleri arasında farklılık meydana gelir.

Fakat cins, hâsselerden ve hatta fasıldan daha umum olduğu için türü inşa eden şeyler arasındaki ortaklığın, farklılıktan fazla olduğunu ifade edebiliriz. Aynı şekilde fasıl da hâsseye göre daha umumdur. Böylece yine türün bireyleri arasındaki ortaklık, farklılıktan daha fazla olmuş olur. Ayrıca gerek fasılların gerekse arazların, bireylerde farklı derecelerde bulunması, farklılığın fazla olduğunu göstermez. Aksine ortak noktalar daha fazladır fakat arada bazı oran farkları vardır. Bu durumda bireyler arasında nitelik olarak fazla bir fark bulunmayıp; söz konusu farklar ancak nicelik bakımındandır. Tanımda niceliğin değil de niteliğin esas alınması; bir başka ifade ile tanımın mutabakata göre değil de tazammuna göre yapılması da ilave edildiğinde; nicelik farkının, mahiyetler arasında önemli bir farklılığa sebep olmadığını söyleyebiliriz.²⁸

7. KABULLER VE DOGMALAR

İnsan zihninin çalışması ile alakalı birkaç sınırı bilmekte fayda vardır:

- İnsanın duyuları sınırlıdır. Örneğin göz, birçok ışık türünden çok az frekans aralığını görebilir. Bu akıl için de geçerlidir. Yani bu durumda aklın bir alt sınırı ve üst sınırı vardır.
- Aklın alt sınırı, aklın bir takım ilk bilgiler (evâil ve bedîhiyyât) ve ilkeler (mebâdi' veya el-usûlü'l-mevzûa) olmadan çalışmıyor olmasıdır. Yani aklın çalışması için bir takım ilk bilgiler gerekir ki bunlar ilk olarak duyu verileridir. Yine aklın çalışmaya başlaması için bir takım ilkeler gereklidir ki; bunlar, mesela, varlığın var olduğu, doğruluk ve özdeşlik ilkeleridir. Bu ilk bilgiler ve ilkeler olmadan akıl bir çıkarımda bulunamaz.
- Aklın üst sınırı ise bilgilerinin sınırlı olması ve hata edebilme ihtimalinin bulunmasıdır.

²⁸ Bkz. İbrahim Halil Üçer, “Mıknatıs Neden Çeker? İstisnai Özellikler (Havâss) Etrafında İbn Sina Fiziğine Yeni Bir Bakış”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24/46 (2019/1), 17vd.



Buna göre bilimlerde bir takım ilk yasalar, başlangıç hipotezleri ve teoriler bulunur. Bilim bunlarla başlar. Örneğin Newton yasaları ya da kuantum fizik ilkeleri gibi. Aksi halde insanın ne bilim yapması ne de hayatını devam ettirmesi mümkündür.

Fakat diğer taraftan bu ilk kabuller ve teoriler veya bilimle elde edilen bilgiler, mutlak ve nihai gerçek değildir. Örneğin Newton yasaları 18. ve 19. yüzyıllar boyunca çok fazla bilimsel çalışmanın yapılmasına, üretim ve teknolojiye imkan tanımıştır. Fakat 20. yüzyılın başlarından itibaren Newton fizik kurallarının atom altı dünyada geçerli olmadığı ortaya çıkmıştır. şayet Newton yasaları olmasa idi bu kadar bilimsel ve teknolojik gelişme mümkün olmazdı. Dahası Newton yasaları hala belli alanlarda iç görmektedir. Fakat diğer taraftan felsefi şüphe ve araştırma olmasa idi yani zaten her şeyin bilindiği kabul edilse ve bilim de sadece bu kabul ve taklitten ibaret olsa idi; yeni gelişmelerin ve yeni doğru bilgilerin bulunma imkanı kalmazdı. Hatta bilimsel ve felsefi faaliyetler tümüyle durur idi.²⁹

SONUÇ

Sonuç olarak öncelikle aklın kullanılmasında, tabii ve fitri şartlarına riayet edildiği sürece hiçbir sakınca olmadığı gibi hatta bu durum gereklidir. Burada sorun olan, aklı kullanmak ya da aklı çok kullanmak değil; şartlara ve sınırlara riayet etmemektir. Zira insan, tabiatın bir parçasıdır ve akıl da tabiatın bir parçası olan bu insanın bir özelliğidir. Logos kavramının hem akıl hem de tabiat kanunları anlamında kullanılması, akıl ile tabiat arasındaki bu uyuma işaret etmektedir.

İnsan aklını özgürleştirilmesi yani çalışmasına engel olan her türlü etkiden kurtarılması, bazı görüş ve bilgi farklılıklarına sebep olacaktır. Aslında buradaki farklılık bir sorun değil; aksine bir nimettir. Yeter ki bir takım şartlar ve sınırlar dikkate alınsın. Farklılığı problem yapan ise farklılığın kendisi değil farklılıkları çatışmaya dönüştürmektir.

İnsanın bir takım inanç ve ilk kabullerinin olması da tabii ve hatta gereklidir. Fakat bu ön kabuller, nihai ve tek gerçek haline dönüştürülürse işte orada araştırma ve düşünme eylemleri son bulur. Bunun sonucu ise insanın ilk bildiği ve kabul ettiği şeyleri, nihai gerçek olarak algılaması, yeni ve farklı şeylere açık olmamasıdır. Oysa insan, farklı şeyleri birbiri ile kıyas ederek (temyiz) doğru-yanlış ayrımı yapabilmektedir. Doğru-yanlış ayrımı (huşun-kubh meselesi) olmadığında ise gerçeklik ve hatta hak din diye bir şey olmaz. Zira bu durumda herkes kendini içinde bulduğu değerleri mutlak doğru kabul eder. Hatta daha da ileri giderek insan, her şeyi bildiğini iddia edebilir ve mutlak doğruların sadece kendisinde olduğunu zannedebilir.

²⁹ Bkz. Thomas Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2019), 121vd.; 133vd.

Ön kabullerin mutlak bilgi olarak kabul edilmesi ve insanların kendi inançlarını başkalarına zorla kabul ettirmeye çalışmasının yıkıcı olmasına en büyük örnek; Ehli re'y'in ilk ve önemli bir temsilcisi olan Mu'tezile'nin, kendi inançlarını otorite ve ideoloji haline getirerek Ahmed bin Hanbel'i cezalandırması verilebilir. Böylece ehli re'y, hakikati araştıran bir tavır olmaktan çıkıp hakikatçilik oynayan bir konuma düşmüştür. Tabi ki bu durumun tek sebebi bu değildir. Ama bu baskı ve iddiaların, insanlarda ehli re'ye karşı bir antipati oluşturduğunu söyleyebiliriz. Veya en azından Mu'tezile alimlerini, kendi hakikatlerini nihai doğru olarak kabul ettirmeye çalıştıkları andan itibaren hakikati araştırmaktan vazgeçmişlerdir diyebiliriz. Zira insan, zaten elinde olduğunu bildiği bir şeyin ardına düşmez. Klasik tabirle ifade etmek gerekirse: “*Hâsıl olanın yeniden tahsil edilmesi mümkün/normal/gerekli değildir.*”

KAYNAKÇA

Akyüz, Turgut. “Aklın Epistemolojik Tarifi Bağlamında Din-Akıl İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”. I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil ve İletişim”. Eskişehir, Osman Gazi Üniversitesi, Aralık 2019, 33-44.

Akyüz, Turgut. *Ebübekir Zekeriyâ er-Râzî'nin Felsefî Görüşleri; İlâhiyyât (Metafizik) ve Tabîyyât (Doğa Felsefesi)*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2017.

Aristoteles. “Analitika el-Ülâ”. *en-Nassu'l-Kâmil li mantiki'l-Aristo*. thk. Ferid Cebir, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1999.

Aristoteles. “*Analitika es-Sâniye*”. *en-Nassu'l-Kâmil li mantiki'l-Aristo*. thk. Ferid Cebir, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1999.

Aristoteles. “*Kitâbu'l-Makûlât*”. *en-Nassu'l-Kâmil li mantiki'l-Aristo*. thk. Ferid Cebir, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1999.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi; Thales'ten Baudrillard'a*. İstanbul: Say Yayınları, 2014.

Dennett, Daniel C. *Özgürlüğün Ervimi*. çev. Çağatay Tarhan, İstanbul: Alfabilim, 2016.

Durusoy, Ali. “Niçin Mantık”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2020), 201-216. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2020.6.1.06>

Ebü Mansûr Mâturîdî. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. ed. Yusuf Şevki Yavuz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.



Ford, Kenneth W. *101 Soruda Kuantum; Göremediğiniz Dünya Hakkında Bilmeniz Gereken Şeyler*. ev. Barış Gönölşen, İstanbul: Alfabilim, 2019.

İbn Sînâ. *el-İşârât ve't-tenbîhat*. metin ve ev. Ali Durusoy, Muhittin Macit ve Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.

İbn Sînâ. *eş-Şifâ: Fizik (Tabîa)*. metin ve ev. Muhittin Macit ve Ferruh Özpilavcı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.

İbn Sînâ. *eş-Şifâ: İkinci Analitikler*. metin ve ev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.

İbn Sînâ. *eş-Şifâ: Metafizik-I (İlâhiyyât)*. metin ve ev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.

İbn Sînâ. *eş-Şifâ: Yorum Üzerine (el-İbâre)*. metin ve ev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.

Kuhn, Thomas S. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2019.

Nagel, Thomas. *Zihin ve Evren; Materyalist Neo-Darwinci Doğa Görüşü Neden Neredeyse Kesinlikle Yanlış?*. ev. Özge ağlar, İstanbul: Jaguar Kitap, 2015.

Râzî, Fahreddîn. *el-Metâlibu'l-âliye*. Beyrût: 1987.

Rose, Steven. *21. Yüzyılda Beyin*. ev. Levent Can Yılmaz, İstanbul: Ginko Bilim, 2019.

Üçer, İbrahim Halil. “Mıknatıs Neden Çeker? İstisnai Özellikler (Havâss) Etrafında İbn Sina Fiziğine Yeni Bir Bakış”. *Dîvân Disiplinlerarası alışmalar Dergisi*, 24/46 (2019/1), 1-63. <https://doi.org/10.20519/divan.614128>